

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ

ԲԱՐԲԱՈԱՅԻՆ ՆԻԺԹԵՐԸ «ԱՐԱՐԱՏ» ՀԱՆԴԵՍԻ ԷՋԵՐՈՒՄԻ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանութեան առաջին խօսնակը՝ «Արարատը», կրօնագիտական, պատմական, բանասիրական եւ բարոյական ուղղուածութիւն ունեցող պարբերական է: Այն իր գործունէութեան սկզբնական շրջանում հիմնականում ներկայացնում էր եկեղեցական կեանքը եւ քննում դաւանաբանական, ընդհանուր աստուածաբանական հարցեր: Հանդէսն առաջին համարի առաջաբանում ծանուցում է տպագրուելիք նիւթերի բովանդակութիւնը՝ մասնաւորեցնելով. «Բանասիրականը պիտի լինի ազգիս զարգացման վիճակին, դաստիարակութեան վերաբերեալ յօդուածներ, ուսումնական ճառեր, ճանապարհորդութիւններ, ոտանաւորներ եւ նամականիք նախնեաց»²:

Հայագիտական նիւթերի ծաւալն աւելանում է մասնաւորապէս հանդէսի տպագրական գործունէութեան երկրորդ տասնամեակից (1888—1897 թթ.): Մկրտիչ Խրիմեան կաթողիկոսն առանձին կոնդակով հրահանգում է բարձրացնել ամսագրի գիտական մակարդակը. «Ձան ի գործ դնել զօրացուցանել ըստ կոչման ամսագրին Մ. Աթոռոյս զգիտական, զպատմական, զմատենագրական, զհնախօսական բաժինն առ ի բարձրացուցանել զբարի անուն եւ զգիտական համբաւ միաբանութեան սուրբ Էջմիածնի» [1900.3]: Նաեւ յանձնարարում է խմբագրապետ Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանին «առ ի խրախոյս աշխատակցաց բանասիրաց՝ տալ նոցա ըստ ցանկութեան իւրեանց զարտատպութիւն յօդուածոցն առանձին տետրակօր» [1900.3]:

¹ Ստացուել է 5.03.2023, գրախօսուել է 13.03.2023: էլ. հասցէ՝ haykanushm@mail.ru:

² «Արարատ» ամսագիր, 1868, Ս. Էջմիածին, №1, էջ Ե. (այսուհետեւ՝ «Արարատ» ամսագրից կատարուած յղումները յօդուածում՝ ուղիղ փակագծերում՝ տարեթուի եւ էջերի համառոտումով [1868.Ե]):

Բանասիրական նիւթերի հրատարակումը համակարգող Գ. Յովսէփեանը հանդէսի խմբագրականում գրում է. «...կցանկանայինք Մայր Աթոռի միաբաններից եւ մշտական միւս աշխատակիցներից զատ նաեւ դրսի բանասէրների մասնակցութիւնը տեսնել: Արդէն Մայր Աթոռի միաբան բանասէրների թիւը հետզհետէ բազմանում է, կարճ ժամանակից յետոյ յոյս ունինք, որ «Արարատ»-ը գիտական տեսակէտից աւելի մեծ յառաջադիմութիւն ցոյց կտայ, քան մինչեւ այժմ, սակայն մեզ համար ցանկալի է, որքան կարելի է գիտական բազմազան ուժեր հաւաքել «Արարատ»-ի շուրջը» [1900.21]:

Հանդէսի գիտականութեան ապահովումը կայանում է: Այս մասին Ա. Հատիտեանը եւ Ս. Քօլանջեանը գրում են. «Տարիների ընթացքում «Արարատ»-ի շուրջ համախմբուեց ինչպէս հայագիտութեան, այնպէս էլ աստուածաբանութեան նուիրուած պատուական հոգեւորականների մի խումբ, որը լուրջ ու գիտական ուսումնասիրութեամբ առաջ մղեց հայ դաւանաբանական միտքը՝ արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններ հրապարակելով նաեւ կրօնական, եկեղեցապատմական նիւթերի մասին»³:

Ամսագրի էջերում հանդէս են գալիս նշանաւոր հայագէտներ եւ ձեռագրագէտներ Կարապետ վարդապետ Տէր-Մկրտչեանը, Սողոմոն սարկաւազ Սողոմոնեանը, Սահակ վարդապետ Ամատունին, Խաչիկ վարդապետ Դադեանը, Մեսրոպ վարդապետ Տէր-Մովսիսեանը, Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը, Կարապետ Կոստանեանը, Մանուկ Աբեղեանը, Ստեփանոս Մալխասեանը, Գրիգոր Խալաթեանը, Երուանդ Շահազիզը, Նիկողայոս Քարամեանը, Արշակ Տէր-Միքէլեանը, Սարգիս Հայկունին եւ այլք: Ամսագրի էջերը հայագիտական ուսումնասիրութիւններով համալրում են նաեւ Նիկողայոս Մառը, Նիկողայոս Ադոնցը, Յակոբ Մանանդեանը, Երուանդ Տէր-Մինասեանը, Ստեփան Կանայեանը, Միքայէլ Բերբերեանը, Կարապետ Բասմաջեանը, Յարութիւն Թիրեաքեանը, Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեանը, Բաբկէն վարդապետ Կիւլեսէրեանը եւ այլք: 1898-ից հանդէսին աշխատակցում է Հր. Աճառեանը:

«Արարատում» ընդգրկուած նիւթերը շարադրուած են գրաբարով, միջին հայերէնով, գրական արեւմտահայերէնով եւ արեւելահայերէնով: Առանձնակի ուշադրութեան են արժանի հանդէսի էջերում տեղ գտած

³ Մատենագիտութիւն «Արարատ» ամսագրի, կազմող՝ Ս. ԿՈՄԻՆԵԱՆ, խմբագրեցին Ս. ՔՈՒԱՆՋԵԱՆ, Ա. ՀԱՏԻՏԵԱՆ, Երեւան, 1970, էջ 111:

բարբառային բնագրերը, բարբառագիտության տեսութեանն առնչուող հրապարակումները, ինչպէս նաեւ հայ բարբառագիտության համար հետաքրքրութիւն ներկայացնող նիւթերը: Տարբեր տարիներին հանդէսի էջերում առկայ բարբառային նիւթերն ու բարբառաբանութիւնները ներկայացրել ենք երեք հիմնական բաժիններով՝ ա) բարբառային փերականական ձեւեր, բառեր եւ արտայայտութիւններ պարունակող ֆարոգներ, կրօնակեղեցական եւ այլ բնոյթի յօդուածներ, բ) բարբառային բնագրեր կամ գրական հայերէնով շարադրուած ուսումնասիրութիւններում առկայ բարբառային ընդարձակ բնագրեր, գ) բարբառագիտական ուսումնասիրութիւններ, տեսական հարցեր արծարծող յօդուածներ:

ա) Բարբառային փերականական ձեւեր, բառեր եւ արտայայտութիւններ պարունակող ֆարոգներ, կրօնակեղեցական եւ այլ բնոյթի յօդուածներ:

1869 թ. «Ազգային» խորագրի ներքոյ [1869.42—43] «Նամակ Կարսից» գրական արեւմտահայերէնով շարադրուած նիւթում գործածուած են Կարնոյ բարբառի Կարսի խօսուածքին ոչ բնորոշ -նի, -նին որոշեալ յոդով յոգնակիակազմ մասնիկով ձեւեր, որոնք բնորոշ են յատկապէս արեւելեան խմբակցութեան Արարատեան բարբառի Լօռու խօսուածքին, օրինակ՝ յառաջադիմութիւննին, ֆննութիւննին, պատասխաննին («...նոյնպէս կարճ միջոցի մը մէջ ունեցած յառաջադիմութիւննին սքանչելի է... Հոյսիսիմեաց օրիորդաց դպրոցի աշակերտուհիք իրենց ընթերցանութեան եւ գրավարժութեան ֆննութիւննին տուին: Յետոյ ... մանր ուսմունք անուամբ Քրիստոնէական Վարդապետութեան հարց պատասխաննին սկսան»): Լեզուական այս իրողութիւնը կարելի է բացատրել կամ նամակագրի՝ տուեալ խօսուածքի կրող լինելով, կամ Կարսի քաղաքային բնակչութեան շրջանում բարբառային հայերէնի տարատեսակների առկայութեամբ:

Նշուած նամակում հանդիպում են նաեւ ֆննութիւն, աշակերտուհի, օտարազգի արեւմտեան բարբառներին յատուկ -ֆ եւ -իք գրաբարակերպ յոգնակերտներով տարբերակներ:

Կարնոյ բարբառի Շիրակի խօսուածքին բնորոշ մի շարք բառեր եւ արտայայտութիւններ կան Երուանդ Մովսիսեանի «Շիրակի գիւղական կեանքից պատկերներ» արեւելահայերէնով գրուած նիւթում՝ համապատասխան բացատրութիւններով [1900.406—411, 476—480]:

Ղ. Աղայեանի «Խորհրդածութիւն դաստիարակութեան վերայ» (1869.160—177) արեւելահայերէնով շարադրուած ուսումնասիրութեան «Հոգի» հատուածում հանդիպում են Արարատեան բարբառին յատուկ

որոշ բարբառաբանություններ. սկզբումը (1869.166), տոկոսիք (1869.166), իրանց, օրերումը (1869.168), բառանշում է (1869.169), սենեակների մի-նի մէջ (1869.172), վախող (1869.173), միմը (1869.176), էնդուր համար (1869.176), սոպո (1869.176), առաջին առնել (1869.176) եւ այլն:

Հայերէնի մի շարք բարբառներին, ինչպէս նաեւ գրաբարին եւ մի-ջին հայերէնին բնորոշ լեզուական յատկանիշներ են արտայայտուած 1894 թ. տպագրուած «Գիւղական քահանայի քարոզում» [1894.71–74]. օրինակ՝ մեք, լինիմք, սորա, նորա, զմեզ, հանչնայ, թողլով եւ այլն: Քարո-զում առկայ են նաեւ ն որոշիչ յօդի բացակայութիւն, բացառական յոլովի եւ ից-ով, եւ -էն-ով ձեւեր, մէկ արեւմտահայերէն, մէկ արեւելահայերէն գրական լեզուներին յատուկ դիմաւոր բայաձեւեր: Այսպէս՝ մտիկ արեք [1894.71], եկեր ենք, կը թախանձէ, կը ծառայէ, սպասաւորում է, կը հաս-կընայ, «տրեխ ոտք գնացեր մտել է դպրոց», «համն ու ճաշակ չեմ առեր» «Սիրելի՛ ժողովուրդ, ես գրելով եւ քարոզելով քո ճաշակ պիտի բամամ: Այժմ այսքանս բաւական է, գարուն եկած է, երգում է ճախրակ մանիկ, լըծէ լըծէն. երթանք՝ ես դէպ ի դպրոց իմ դաս, դուք դէպ ի դաշտ՝ ձեր գու-թան» [1894.74]:

1897 թ. տպագրուած «Արեգ ամիս» յօդուածում (հեղինակ՝ Կ.Կ. -կար-ծում ենք՝ Կարապետ Կոստանեանց) բարբառային օրինակներ կան Ակնի, Վանի, Ալաշկերտի տարածքներից, ինչպէս նաեւ մէկ-երկու արտայայ-տութիւն Լօռու խօսուածքից. օրինակ՝ զարնան Խսեն աշունն է [1897.105], շատ հեռի չէ մեզանից [1897.27] եւ այլն:

1906 թ. Սահակ Ամատունու՝ արեւելահայերէնով գրուած «Այդրը գե-օլ» բանաստեղծութեան մէջ կան Արարատեան տարածքային տարբերա-կին յատուկ բարբառային բառեր եւ արտայայտութիւններ. օրինակ՝ երեք դնից [1906. 293], խտրում են ծովակիս [1906.293], Մեծամօթի քիպ դիմաց [1906.293], ծով կտրել [1906.293], դրկել [1906.293], աշկարայ [1906.293], հմմմայ ափ [1906.294], զոմփոռ շուն [1906.294], քար ու քոպ [1906.294], միմն [1906.294], ժըլժըլում են ու ժըլում [1906.294] եւ այլն: Տուեալ դէպ-քում բարբառային ձեւերն ունեն չափածոյ խօսքը յանգաւորելու եւ ոճաւորելու նպատակ:

«Արարատի» տարբեր համարներում զետեղուած են Հր. Աճառեանի ստուգաբանական բնոյթի աշխատանքները, որոնցում ականաւոր լե-զուաբանը յաճախ է անդրադառնում առանձին բարբառային բառերի բացատրութեանը եւ տարածքային պատկանելութեանը, ինչպէս, օրի-

նակ՝ մոռմոռոզ (Պոլիս), ուրուն պէկ (Խնուս), խուխուլին (Նիկոմեդիա), լինիլ «յարձակուել» (Ալաշկերտ) [1917. 350–354] եւ այլն:

«Արարատ» հանդէսի մի շարք համարներում երբեմն բարբառային բառերին կից տրուում են բացատրութիւններ, որոնք, որպէս հաւաստի նիւթեր, տեղ են գտել յետագայում կազմուած բարբառային բառարաններում. այսպէս՝ ղանվլէ [1870. 346] թուրքերէնից կատարուած փոխառութիւնն ունի սրճաւան բացատրութիւնը: Բարբառային բացատրութիւն ունեն նաեւ հանրութեանը քիչ յայտնի որոշ գրական բառեր. Հոտուրն «ամուկէտ» [1918.107], պանդոկ «քեարուանսարա» [1870.345], վզի փոքր կապ «շարֆ» («...ձեռագործներից ունէին բաւականաչափ պատրաստած եւ անպատրաստ վզի փոքր կապեր (շարֆ)» [1870.344], խօսօզ «աքլոր», պէյաթի «տաճկական եղանակ», զիմ գլխի ֆաթէն կիտամ, գրուսան «աշուղ» [Կոմիտաս վարդապետ, 1900.367–368], շարստան «քաղքենի», ալա «ընտիր», դոդ-պէ-դոդ «շարան», թոռուն «պարարտ, առոյգ» [1915.585] եւ այլն:

Նշուած բարբառաբանութիւնները խօսքը դարձնում են աւելի բնական եւ անմիջական:

բ) Բարբառային բնագրեր կամ գրական հայերէնով շարադրուած ուսումնասիրութիւններում առկայ բարբառային ընդարձակ բնագրեր:

Բարբառագիտական հետազօտութիւններ կատարելու, բարբառային բառարանները համալրելու եւ որոշ բառայօդուածներ ճշգրտելու համար կարելորդ էր ունեն «Արարատ» հանդէսի էջերում ամփոփուած բարբառային բնագրերը: Դրանք առաւել քան հաւաստի են, որովհետեւ գրանցուած են դեռեւս ժԹ. դարում եւ Ի. դարի սկզբներին, երբ հայ ժողովուրդը դեռ եղեռնազարկ չէր, ապրում էր բնօրրանում եւ բարբառախօս էր: Մի շարք բարբառային նիւթերի հեղինակները կամ գրի առնողները յաճախ ճեմարանի բարբառակիր սաներն են:

1896 թուականի ամանորին նուիրուած գրական երեկոյթին հանդէս է եկել Զ. դասարանի աշակերտ Ե. Մովսիսեանը, որը մի պատկեր է ներկայացնում Շիրակի գիւղական կեանքից: Կարնոյ բարբառի Շիրակի խօսուածքով շարադրուած «Նոր տարի» բնագիրը Գէորգեան ճեմարանի վարչութեան թոյլտուութեամբ տպագրուում է «Արարատ» հանդէսում [1896.18–22]: Բնագրին բնորոշ են Շիրակի խօսուածքի արեւմտակեզուական հիմնական յատկանիշները, սակայն միայն ներկայ ժամանակի ձեւերը արեւելեան են (ուտըմ ենմ, խըմըմ էին): Կարծիք կայ, որ Շորագեալի (Արեւմտեան Շիրակ) հայ բնակչութեան խօսուածքին բնորոշ են

եղել սահմանական ներկայի — ըմբռնող ձևերը, որոնք ժամանակի ընթացքում փոխարինում են կարնեցիների կողմից կիրառուող կը եղանակչով ներկայ ժամանակի բայաձևերով: Այս առումով բնագիրը հետաքրքրություն է ներկայացնում՝ բայ խօսքի մասին վերաբերող տեսական հարցերը ճշգրտելու եւ արեւելեան բարբառներին բնորոշ — ում (//-ըմ) ձևի մոռացութեան պատճառները հիմնաւորելու համար:

1897 թ. «Հայոց գրականութիւնը պարտական է մնում հայ մայրերին եւ զաւակներին» յօդուածում (հեղինակ՝ Ս.Մ.— կարծում ենք՝ Սեդրակ Մանգինեան) զետեղուած են խրիմի եւ Նոր Նախիջեւանի բարբառով, Մարգարայ գիւղի խօսուածքով խաղիկներ, մանկական ոտանաւորներ [1897.164—169]: Բնագրի բարբառային որոշ բառեր ունեն բացատրութիւններ՝ դուրդուշում «արճիճ», քաւից քեօմուր «քարածուխ», շարխ [1897.168], կաւմունջ [1897.168] եւ այլն: Ուշագրաւ է «ցեմենտ» բառի սիմիւնդ հնչատարբերակը, որով համանունութիւն է ստեղծուած Լօռու խօսուածքի սիմիւնդ «եգիպտացորեն» բառային զուգաբանութեան հետ:

Մոկաց բարբառով է Ս. Հայկունու գրի առած «Բարակ շահ, Անուշ շահ եւ Տիւլին շահ» [1901.382.] ժողովրդական վէպը, իսկ Ալաշկերտի խաստուր գիւղի խօսուածքով՝ «Ախ իմ դարտեր» [1901.304] բանաստեղծութիւնը: Ցատկանշական է, որ «Արարատ» հանդէսում տպագրուած մի շարք բարբառային նիւթեր հիմք են հանդիսանում հետագայում որպէս առանձին մենագրական աշխատանքներ տպագրելու համար⁴:

Վանի, Մոկսի եւ Մուշի բարբառով տաղերի, աւետիսների արժէքաւոր հատուածներ են վկայաբերուած Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանի «Ժողովրդական բանահիւսութեան հետքեր միջնադարեան տաղարաններից» յօդուածաշարում [1898. 545—551 եւ 1899.44—47], Հայկ Աճէմեանի՝ Վասպուրականի հայ ժողովրդական բանահիւսութեան ծաղկաքաղից [1917.543—568]: Գ. Վ. (կարծում ենք՝ Գարեգին վարդապետ Յովսէփեան) ստորագրութեամբ հեղինակը «Ռուստամ Զալ» պարսից ժողովրդական վէպից Մոկսի բարբառով մի հատուած է տեղադրել՝ մի շարք բառերի բացատրութեամբ [1899. 91—94]: Հեղինակը նաեւ նշում է, որ Ֆիրդուսու այս վէպը զանազան փոփոխակներով պատմուած է հայոց մէջ, եւ իրեն յայտնի են ապարանեան եւ մոկաց ամբողջական տարբերակները:

⁴ Տե՛ս «Բարակ շահ, Անուշ շահ եւ Տիւլին շահ», գրի առաւ Ս. ՀԱՅԿՈՒՆԻ (Մոկաց բարբառով ժողովրդական վէպ), տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1901:

1898 թ. Ս. Հայկունին հլաթի Փրիսուս գիւղի բանասաց քըրսեցի Արեւ-
շատից գրի է առել «Օխան Օծնելի» պատումը [1898.412—414], որը մե-
ծարժէք է յատկապէս բանագիտական առումով: Տուեալ դէպքում «Արա-
րատի» միջոցով հասանելի բանահիւսական նիւթը նուիրուած է հայոց
երեւելի հայրապետներից մէկին՝ Յովհաննէս Օծնեցուն:

Գրառումը հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նաեւ բարբառային
տարածքի առումով, քանի որ Մուշի բարբառի հլաթի խօսուածքը նիւ-
թերի սակաւութեան պատճառով առանձին ուսումնասիրութեան ենթար-
կուած չէ:

Ս. Հայկունու գրի առած այս պատմութիւնը, այլեւ յաջորդ համարում
տպագրուած «Սասնայ ծռեր» էպոսի «Սասունայ Դաւիթ» [1898.520—525]
ծիւղը նոյնպէս հլաթի խօսուածքով են:

Արաբերէն, պարսկերէն, թուրքերէն բարբառային օտարաբանու-
թիւններով հարուստ են աշուղներ Միսկին Բուրջու, Ղազարի, Ղալամ-
օղլու, Քէշիշ-օղլու, Քեանհանի՝ Արարատեան բարբառի տարբեր խօ-
սուածքներով գրուած աշուղական երգերը (մուխամմազները, «մուղամ-
ները», դաստանները)՝ գետեղուած «Ս. էջմիածինը հայ աշուղների եր-
գերում» [1903. 511—520] յօդուածում (խասրատը կու ֆաշեմ, մասիբ ըմի,
ջառ, ջերկա-ջերկա, ճիսնիալ «ծլվլալ», ալմաս, թրաշ, ըսկի, դալամ, սհաթ,
ջուխտ, մայիլ էլա մտիկ տալով եւ այլն): Նշուած աշուղներից առանձ-
նանում են Զիւանին՝ Կարնոյ բարբառի Զաւախքի Կարծախ գիւղի խօ-
սուածքով եւ Քիշիկ Նովան (Քիւշուկ -պարսկերէն՝ «փոքրիկ»), որը Սա-
յեաթ-Նովայի նմանողութեամբ իր երգերը գրել է Թիֆլիսի բարբառով
(դիփ, տիղմ եւ այլն): Ուշագրաւ են աշուղ Ղազարի սիրուն-սիրուն
(«Սիրուն-սիրուն դռներ ունիս») եւ Քէշիշ-օղլու սուրփազան գրական
հայերէնեան ձեւերի հնչիւնական տարբերակները, որոնք մէկ այլ տա-
րածքում չեն հանդիպում:

Մ. Արեղեանը «Ժողովրդական խաղեր» [1904.172—188. 259—272.
354—357. 467—474. 556—563. 642—648. 772—785. 884—898. 975—988. 1078—
1096], ինչպէս նաեւ «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու
«Հայոց պատմութեան» մէջ» [1900.140—144, 193—205, 264—267, 302—307,
354—361, 415—425] ծաւալուն ուսումնասիրութիւններում ժողովրդական
երգերի, ոտանաւորների կառոյցների մասին վերլուծութիւններն ու բա-
նահիւսական պատմութիւններն նուիրուած մեկնաբանութիւններն ընդմի-
ջում է Հայաստանի տարբեր տարածքներում յայտնի բազմաթիւ բարբա-

ռային խաղիկներով, ժողովրդական պատմություններով, առասպելների տարբերակներով⁵:

Այսպես, մի հատուած Տորքի եւ Մեծ Մհերի համեմատութիւնից. «էկաւ էնտեխ (Ջգիրու քաղաք, Տիգրիսի մօտ-Հ.Մ.), մէկ մեծ ահագին քար էբի, կցից քեաղաքի քեամակ, գիտու մէջ. գետ ելաւ էրկու ճեող, մէկ ճեող էն եանէն կիեայ, մէկ էս, էլ քեաղաք չի աւրի: Բրջայ բալաքն էլ վեար էն քեարին շինից, իսկի աւիրիլ չկայ էն բերդին» [1900. 143] կամ Փոքր Մհերից՝ չափածոյ. «Ո՛վ Տէր Աստուած, Իմ խօր անէծք ձի խասիր ի, Իմ միջաց էրակ քաշիր ի...Ո՛վ Տէր Աստուած, գթիզ եմ կանչիր, Տիւ ընցկուն էնես, ձի ձգես Վանայ քար» [1900.355]:

Գրաշար Յարութիւն Աւշեանի «Նիստ ու կաց Խոյեցւոց» [1909.650—662] բնագիրը ամբողջութեամբ շարագրուած է Ուրմիայի Կերտապատ գիւղի խօսուածքով, որը բանահաւաքը գրի է առել էջմիածնի Հայթաղ գիւղում բնակութիւն հաստատած կերտապատցիներից: Հեղինակի ծանուցումից իմանում ենք, որ նա գրել է «բազմաբովանդակ մեծածաւալ ժողովածու», «որը ժամանակի ընթացքում գուցէ ուսումնասիրութեան մի նշանաւոր նիւթ կը դառնայ բանասէրների եւ հայ մատենագրութեան համար» [1909.650]: Բնագրային մի շարք անհասկանալի բառեր ունեն տողատակի բացատրութիւններ, մեկնաբանուած են նաեւ անբացատրելի ձայնաւորի գլ, կլ, ֆլ քմային պայթականների, երկբարբառների արտասանութեան եղանակները [1909.650]: Ի դէպ, Մ. Ասատրեանն «Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը» գրքում այս արժէքաւոր ուսումնասիրութեանը չի անդրադառնում. հաւանաբար ծանօթ չի եղել: Յաւելենք, որ Աւշեանի՝ Կերտապատի խօսուածքին նուիրուած խոստացուած ժողովածուն, ցաւօք, յայտնի չէ արդի բարբառագիտութեանը:

Թադէոս Աւդալբէգեանի «Խաչատուր Աբովեան. կեանքի եւ ստեղծագործութեան մասին» ծաւալուն յօդուածաշարում ընդարձակ հատուածներ կան Արարատեան բարբառի Քանաքեռի խօսուածքով [1910. 555—563, 643—651, 735—743, 867—874, 965—972]: «Գրասէր» գրական անունով հեղինակը եւս «Խաչատուր Աբովեանի երկերը» մատենախօսութեան մէջ,

⁵ Տէն նաեւ՝ Մ. ԱՔԵՂԵԱՆ, Հազար ու մի խաղ, ժողովրդական երգարան, 1 յիսնեակ [Կոմիտասի համատեղ խմբագրութեամբ], Վաղարշապատ, 1903: Նոյնի՝ Բ. տպագրութ., «Ժողովրդական խաղեր (ուսուածք)», Վաղարշապատ, 1904: Նոյնի՝ որոշ յաւելումով՝ «Ժողովրդական խաղիկներ», ներածութիւն, Երեւան, 1940: Նոյնի վերահրատարակութիւնը՝ «Ժողովրդական խաղիկներ» վերնագրով, «Երկեր», հատ. Բ., Երեւան, 1967: Նոյնի՝ Գ. տպագրութ., Երեւան, 1969, 134 էջ:

վերլուծելով Ի. Ժամհարեանցի՝ Խ. Աբովեանի մասին գիրքը (Մոսկուա, տպ. Ք. Բարխուդարեանի, 1897), օրինակներ է բերում Քանաքեռի խօսուածքով [1897.116—121]: Գրասէրը նաեւ տեսական հարցեր է արծարծում՝ կատարելով բարբառագիտական իւրովի ճշգրտում: Նա գրում է. «Վերջապէս ի զուր են կարծում, թէ Աբովեանի լեզուն ամենայն ճշտութեամբ համապատասխանում է Քանաքեռի բարբառին. ցաւում ենք, որ յօդուածիս սահմանը թոյլ չի տալիս մեզ յառաջ բերել «Վէրք Հայաստանի»-ից բազմաթիւ բառեր, դարձուածներ եւ քերականական ձեւեր, որոնք չեն պատահում Քանաքեռի բարբառում» [1897.121]:

գ) Բարբառագիտական ուսումնասիրութիւններ, տեսական հարցեր արծարծող յօդուածներ:

Հր. Աճառեանի «Ուսումնասիրութիւններ հայկական բարբառախօսութեան» [1899. 394—399] վերնագրի ներքոյ ամփոփուած է հեղինակի բարբառագիտական երրորդ կարեւոր ուսումնասիրութիւնը՝ նուիրուած Ղարաբաղի բարբառին⁶, որը յաջորդաբար լոյս է տեսել «Արարատ» հանդէսի տարբեր համարներում: Սամուէլ Անթոսեանն այս մասին գրում է. «Հր. Աճառեանը «Արարատում» տպագրեց «Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառի» (1899, 1900, 1901) արժէքաւոր աշխատութիւնը, որը իւրովի ընդօրինակելի դարձաւ երիտասարդ բարբառագէտների համար»⁸:

«Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին» հետազօտութեան «Յառաջաբանում» Հր. Աճառեանը գրում է. «Անծանօթ մնացած բարբառ մը չէ Ղարաբաղի բարբառը. ընդհակառակը՝ Տփղիսի բարբառին հետ գրականութեան ամէնէն աւելի ծանօթացած հայ բարբառներէն մէկն է. այս բարբառով գրուած աշխատութեանց ամբողջութիւնը կարող է փոքրիկ մատենագրութիւն մը կազմել» [1899. 394]: Անդրադառնալով առկայ ուսումնասիրութիւններին՝ անուանի լեզուաբանը շարունակաբար «Արարատի» տարբեր համարներում մանրամասնօրէն ներկայացնում է այս բարբառի հնչիւնական համակարգի, հնչիւնափոխական իրողութիւնների, շեշտի, յօգի, ձեւաբանութեան, քերականական այլ առանձնայատկութիւնները՝ մէջբերելով բազմաթիւ բարբառային օրինակներ

⁶ Հր. ԱճԱՌԵԱՆԻ բարբառագիտական առաջին աշխատանքը նուիրուած է Ասլանբէգի բարբառին՝ տպագրուած Վենետիկում 1898 թ.-ին, իսկ երկրորդը՝ Սուլաւայի բարբառին՝ տպագրուած «Բազմավէպում»:

⁷ Հր. ԱճԱՌԵԱՆ, Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին, «Արարատ» (ամսագիր), Վաղարշապատ, 1899, սեպտեմբեր, էջ 394—399, հոկտեմբեր-նոյեմբեր, էջ 453—459:

⁸ Ս. ԱՆԹՈՍԵԱՆ, Հայ լեզուաբանութիւնը «Արարատի» էջերում, «էջմիածին», 1968, էջ 5:

[1899. 453—459, 1899.44—47, 1900. 26—28, 73—76, 190—193, 411—415, 529—533, 612—616, 1901.236—239, 310—312, 368—375]: Հր. Աճառեանն իր ընդարձակ ուսումնասիրութիւնն աւարտում է «Նմոյշ մը Ղարաբաղի բարբառէն» խորագրի տակ զետեղուած «Թիւնիի պըէլին» հէքիաթով [1901.373—375]:

Նշանակալից է Ռուբէն Աբրահամեանի «Խնչ կերպ հնարաւոր է հայերէնի գիտական ուսումնասիրութիւնը» [1912.364—377] յօդուածը, որում հեղինակը խօսում է հայոց լեզուի մասին՝ այն բնորոշելով որպէս աբստրակցիա՝ որպէս գումար «այն բոլոր անհատների լեզուների, որոնցից կազմւում է հայ ժողովուրդը» [1912.364]: Նման անհատական լեզուներից են առաջանում ենթաբարբառները, բարբառները եւ ողջ ժողովուրդին վերագրուող ընդհանուր լեզուն [1912.365]: Նա հայերէնը համարում է հայ բարբառների ամբողջութիւնը եւ կարծում է, որ «եթէ մեզ յայտնի են այդ բարբառների գիտական ուսումնասիրութեան, այսինքն՝ բարբառաբանութեան հետեւանքները, մենք նրանց համեմատութիւնից կարող ենք հիւսել հայոց լեզուի պատմութիւնը» [1912.367]: Հայերէնի ուսումնասիրութեան համար կարեւորելով գրաբարը՝ Ռ. Աբրահամեանն այն համարում է հայերէնի բարբառներից մէկը [1912.367]: Նա նաեւ իրաւամբ փաստում է, որ հայ բարբառաբանութեան հիմնադիրը Ք. Պատկանեանն է, չնայած նրանից առաջ ես եղել են հայ բարբառների ուսումնասիրութեան փորձեր: Հայերէնի ուսումնասիրութեան յաջող ընթացքը նա պատկերացնում է բարբառների ուսումնասիրութեամբ. «այդ ուսումնասիրութիւնը մեր խորին համոզմամբ պէտք է կատարուի հայութեան կեդրոնում՝ Ս. Էջմիածնում, ուսումնասիրութիւնը պէտք է լինի ոչ թէ մասնաւոր անհատների գործ, այլ կոլեկտիւ, կազմակերպուած ձեռնարկութիւն» [1912.371]: Անդրադառնալով հայ բարբառագիտութեան անցած ճանապարհին՝ նա իւրովի է մեկնաբանում յատկապէս բարբառային հնչիւնաբանութեան հիմքի վրայ կատարուող քննութիւնը: Նա գրում է. «Բարբառների ուսումնասիրութիւնը հրապարակ է հանում բազմաթիւ լեզուական երեւոյթներ, որոնք հետաքրքիր են եւ ուսումնասիրութեան նիւթ կարող են դառնալ ոչ միայն այս կամ այն լեզուի համար, այլ եւ լեզուի համար ընդհանրապէս: Այդպիսով բարբառաբանութիւնը կարող է իւր ստացած հետեւանքներով նպաստել լեզուի ծագման եւ զարգացման հարցերի լուծման» [1912.374]: Ապա յաւելում է, որ բարբառաբանութեան տուեալների իմացութիւնը կարեւոր է հայերէնով զբաղուող իւրա-

քանչիւր գրագէտ մարդու համար, եւ առաջարկում է բարբառը ուսումնասիրելու մի շարք արդիւնաւէտ եղանակներ:

Մ. Աբեղեանը «Մեր երկու գրական լեզուի միութեան խնդիրը» [1897.424—431, 494—503] գրախօսութեան մէջ անդրադառնում է «Հանդէս Ամսօրեայի» «Ծաղկաքաղ» ստորագրութեամբ յօդուածագրին, որն անհնարին է համարում գրական լեզուի արեւելահայ եւ արեւմտահայ ճիւղերի միացումը: Մ. Աբեղեանը բաւականին ընդարձակ ընդդիմախօսութեան մէջ համեմատում է արեւմտահայ եւ արեւելահայ բարբառների հնչիւնաքերական մի շարք իրողութիւններ, անդրադառնում բարբառագիտութեան տեսութեան մի շարք հարցերի:

Հր. Աճառեանի «Նամակ խմբագրութեան»-ը [1914. 279—281] բարբառագիտական տեսական հարցերի համակողմանի քննութիւն է եւ լաւագոյն վերլուծութիւնն է իր իսկ «Հայերէն գաւառական բառարանի»:

«Արարատ», ապա եւ «Շողակաթ Ս. Էջմիածնի» հայագիտական ժողովածուի Առաջին գրքում զետեղուած բարբառագիտական ուշագրաւ նիւթերից է «Հայերէն կրկնաւորները Երեւանի բարբառում (Քանաքեռի խօսուածք)» վերնագրով յօդուածը, որը հեղինակել է Մեսրոպ վարդապետ Մաքսուդեանը⁹: Յօդուածագիրը մասնաւորաբար նշում է. «Հայերէնի մէջ հանդէս եկած կրկնութեան մասին ընդարձակօրէն գրած է արդէն պ. Հր. Աճառեան «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի էջերում (1899 յուլ.-օգ.)՝ ուսումնասիրելով յատկապէս հին եւ նոր գրական հայերէնի եւ Պոլսի բարբառի ընձեռած օրինակները: Ոչ նուազ շահեկան պիտի լինէր, եթէ, իբրեւ լրացումն կամ շարունակութիւն այդ մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան, քննութեան առնուէին նաեւ այն կրկնաւոր ձեւերը, որոնք գոյութիւն ունին միւս բարբառներում»¹⁰: Ապա «Վէրք Հայաստանի» (Մոսկուա, 1890) գրքի բառագանձի հիման վրայ ներկայացնում է կրկնութեան երեւոյթը Երեւանի բարբառում եւ յատկապէս Քանաքեռի խօսուածքում: Այս առումով արժէքաւոր է Մեսրոպ վարդապետ Մաքսուդեանի հետեւեալ դիտարկումը. «Այդ կրկնութեան մեծ մասն ունի իր համապատասխան օրինակները դասական հայերէնի մէջ, կան այնպիսիներ էլ, որոնք յատուկ են սոյն բարբառին»¹¹:

⁹ Մ. ՎՐԴ. ՄԱՔՍՈՒԴԵԱՆ, «Շողակաթ» Ս. Էջմիածնի, Հայագիտական ժողովածու, Գիրք Առաջին, Նուիրուած Հայ գրքի եւ տպագրութեան մեծ յոբելեանին, 412—1512—1912, Ելեւորաշարժ տպարան Ս. Էջմիածնի, Վարդաշապատ, 1912, էջ 164—166, <http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/400years/book/krknavor.pdf>:

¹⁰ Նշ. աշխ., էջ 164:

¹¹ Նոյն տեղում:

Նշուած շարադրանքում որպէս նորոյթ յատկանշական են բարբառ եւ խօսուածք բարբառագիտական եզրերի առանձնացումն ու սահմանումը:

Այսպիսով, ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ «Արարատ» հանդէսն ամփոփում է հսկայածաւալ բարբառային նիւթ, որը կարող է դառնալ առանձին լուրջ հետազոտութեան թեմա, ինչպէս նաեւ նոր լոյս սփռել արդի բարբառագիտութեան զարգացման ճանապարհին: Հանդէսից իմանում ենք նաեւ ժամանակին գրուած, սակայն չտպագրուած բարբառային անյայտ աշխատանքների մասին, որոնք որոնման եւ բացայայտման կարիք ունեն: Ինչպէս գրում են բազմաբեղուն այս պարբերականի մատենագիտութեան խմբագրականի հեղինակները, «Արարատ»-ի կողմից հայ բանասիրութեանը մատուցած մեծ ծառայութիւնները, «Արարատ»-ի կողմից հայ բանասիրութեանը մատուցած մեծ ծառայութիւնները իրաւամբ նրան դասում են համահայկական չափանիշով մեր ամենանշանաւոր հայագիտական պարբերականների շարքում»¹²:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

«Արարատ» ամսագիր, խմբագրական, բարբառ, խօսուածք, Հրաչեայ Աճառեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», Յովհաննէս Օձնեցի որ Մուշի, Խլաթի բարբառ, խօսուածք, «Սասնայ ծռեր» Էպոս, «Սասունայ Դաւիթ»:

РЕЗЮМЕ

В статье представлены диалектные тексты и публикации, связанные с теорией диалектологии, нашедшие место на страницах «Арагат». Вышедшие в свет в научно-духовном журнале материалы отобраны, классифицированы и представлены в трех основных группах: а) православные проповеди, религиозно-церковные и другие статьи в которых нашли место диалектные грамматические формы, слова, словосочетания и выражения, б) чисто диалектные тексты и фрагменты, вошедшие в исследования, написанные на литературном армянском языке, в) исследования по диалектологии, статьи, освещающие теоретические вопросы. Исследование показывает, что журнал «Арагат» предоставля-

¹² Մատենագիտութիւն «Արարատ» ամսագրի, էջ XVI:

ет огромный материал для изучения армянских диалектов. И как пишут авторы редакционной статьи журнала, «Арабат» сыграл известную роль в развитии армянской филологии и церковной литературы.

SUMMARY

This article presents dialectal texts, publications related to the theory of dialectology, as well as publications of interest to Armenian dialectology, which found a place in the pages of “Ararat” journal. We have highlighted and classified the publications that were published in different issues of the spiritual-scientific journal. We have presented the various dialectal materials that exist in three main groups: a) orthodox sermons, religious-ecclesiastical and other articles that use dialectal grammatical forms, words, phrases and expressions, b) purely dialectal texts or extensive dialectal passages in studies written in literal Armenian language, c) dialectological studies, articles that highlight theoretical issues.

The study shows that “Ararat” journal summarizes a huge dialectal material, which could become a separate important topic for the study of the Armenian dialects, as well as open a new path for the development of the Armenian modern dialectology. And as the authors of the editorial in the bibliography of this journal write, “Ararat” has played a prominent role in the development of Armenian philology and ecclesiastical literature. This journal can be included in the preferred list of important periodicals of Armenian studies.

